DOI: https://doi.org/10.2478/se-2020-0006 © Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV
© 2019. These are an open access articles licensed under the Creative Commons

ĽUBICA VOĽANSKÁ, ADAM WIESNER (Eds.): Nové prístupy v etnológii a sociálnej antropológii na Slovensku
[New Approaches in Ethnology and Social Anthropology in Slovakia]
Etnologické štúdie 39. Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV a VEDA, vydavateľstvo SAV, 2019, 176 s.

Kniha *Nové prístupy v etnológii a sociálnej antropológii* prináša vedecké eseje s príkladmi pracovných prístupov troch vedeckých osobností. Jednotlivé časti i útla kniha ako celok sú podnetným príspevkom k rozvoju vedeckého myslenia v sociálnych vedách na Slovensku v 21. storočí. Ponúkajú možnosť nazrieť na proces, v ktorom individuálne vynakladaným metodologickým úsilím vzniká konkrétny vedecký prístup. Práve toto úsilie je podmienkou prípravy a realizácie výskumných zámerov tak, ako ich aktuálne uskutočňuje každý z autorov.

Dielňa, do ktorej by sa mali zmestiť všetky „pracovné nástroje" využívané v Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave, by musela byť dnes, na konci druhej dekády 21. storočia, veľmi veľká. Popri sebe, prekrývajúc sa alebo vytvárajúc spoločné plochy prienikov, tu nachádzajú priestor historicky orientovaná etnológia nadväzujúca na národopisné korene i európska etnológia s viacerými svojimi prúdmi a smermi práve tak, ako objektivisticky i subjektivisticky orientovaná antropológia, kognitívna veda i literárny smer etnografického výskumu a ďalšie, všetky so svojimi metódami a aplikujúce rôzne koncepty. V tejto škále sa odrážajú výsledky vývoja etnologických i antropologických štúdií, určovaného zmenami názorov na spôsob zberu, využitia, verifikácie a interpretácie etnografických dát, ale tiež modifikáciami epistemologického rámca, vnímaním predmetu bádania, hraníc odboru a interdisciplinarity. Teoretické a metodologické diskusie intenzívne prebiehali v sociálnych vedách a antropológii počas celého 20. storočia a pokračujú i dnes, vytvárajúc samostatné smery a školy (Bužeková, 2012). Najnovšie postmoderné prístupy v sociálnych vedách, ku ktorým sa hlási jeden z autorov recenzovanej knihy Adam Wiesner (s. 109–143), tradičné spôsoby skúmania, tak ako ich presadilo moderné poňatie vedy, spochybňujú. Ideu, že veci majú konkrétny, pozorovateľný, skúmateľný a interpretovateľný význam, nahradili pohľadom na realitu ako fenomén neustále nanovo konštituovaný v procese komunikácie.

Keď sa začiatkom 90. rokov 20. storočia začal pozvoľný proces bezprostredného kontaktu dovtedy metodologicky značne izolovanej slovenskej etnológie s antropológiou, sama etnológia musela najprv podstúpiť viaceré zmeny, aby sa vzájomná komunikácia vôbec umožnila. A hoci presun bádateľského ťažiska etnológie ku komplexnejšiemu štúdiu človeka odštartoval v slovenskej akademickej etnológii jednotlivo už v 90. rokoch, proces kontaktu s multidisciplinárnym sociálnovedným prostredím sa pozvoľna rozbehol až v 1. dekáde 21. storočia. Gabriela Kiliánová, zamýšľajúc sa v roku 2002 nad smerovaním vtedajšieho Ústavu etnológie SAV, určila za kľúčový moment nadviazania vzťahu etnológie s kultúrnou/sociálnou antropológiou na Slovensku zodpovedanie otázky, či je „predmetom nášho štúdia kultúra etnického spoločenstva, alebo skúmame človeka a ľudské spoločenstvá, ich rozmanité sociálne a kultúrne aktivity, inštitúcie a procesy" (Kiliánová, 2002: 284). Pri príležitosti vstupu Slovenska do Eu-

rópskej únie v roku 2004 Juraj Podoba uvažoval o východiskovej situácii slovenskej etnológie ako „národnej vedy" na jej ceste „od doma pestovanej disciplíny k európskej vede" vo vzdialenom horizonte: „Perspektívu teoreticko-metodologického a epistemologického posunu disciplíny viac do kontextu európskej vedy tak vidím na pozadí nezáujmu, ľahostajnosti a ignorancie uplynulých rokov oveľa viac v približujúcej sa generačnej výmene, než v súčasných geopolitických rošádach a administratívno-legislatívnych zmenách" (Podoba, 2004: 15). Proces postupného (najprv tematického a potom aj personálneho) približovania sa etnológie, vyrastenej z koreňov európskeho národopisu na jednej strane, a antropológie, teoreticky vybavenej a etablovanej medzi humanitnými a sociálnymi vedami na strane druhej, sa viditeľne začal rozbiehať viac než pätnásť rokov od pádu železnej opony, najmä s príchodom novej generácie bádateľov. Keď som ho v roku 2010 dokumentovala na príklade urbánnych štúdií v slovenskej etnológii (Popelková, 2010), modelovala som ho ako vytváranie dotykovej plochy. Na jednej strane etnologický výskum mesta na Slovensku na prelome storočí pokračoval v tematickej orientácii na skúmanie makrosociálnych procesov na mikroúrovni mesta s akcentovaním historického aspektu. Na druhej strane však okrem aplikovania konceptov skupiny a hodnoty (v etnológii už dávnejšie „zaužívaných") doň prenikali tiež koncepty (kolektívnej/sociálnej) identity a (kolektívnej/sociálnej) pamäti spôsobom, akým sa stali aktuálnymi v širšom sociálnovednom diskurze už od 70.–80. rokov 20. storočia. Slovenská etnológia s nimi, o. i. aj prostredníctvom európskej sociálnej histórie, začala narábať v 90. rokoch vďaka komunikácii s týmto diskurzom. V prvej dekáde 21. storočia sa potom výskumy mesta stali jednou zo styčných plôch, na ktorej začali predstavitelia vtedy najmladšej generácie slovenských antropologicky orientovaných etnológov a etnologičiek pracovať (často v rámci interdisciplinárnych spoluprác) s teóriami sociálnych a humanitných vied sledujúc poznávanie všeobecných antropologických otázok a rozpracúvanie terminologického aparátu (ako príklady pozri Marušiak, Ferencová, 2005; Ferencová, Nosková, 2009).

Otváranie sa etnológie sa dalo do pohybu aj vďaka školiteľom, ktorí v Ústave etnológie SAV viedli doktorandov-antropológov (G. Kiliánová napr. D. Némethovú, M. Ferencovú, M. Hlinčíkovú, A. Wiesnera; Juraj Podoba napr. S. Lutherovú, Z. Búrikovú; T. Bužeková napr. T. Grauzelovú a M. Sirkovskú). Tí sa obhájením dizertácií presadili na tomto pracovisku s vlastnými originálnymi antropologickými témami ako v prostredí pre ne celkom prirodzenom. Je nepochybné, že aj v dôsledku ich teoretickej a terminologickej práce sa prevzali a lokalizovali v slovenskom etnologickom kontexte viaceré sociálnovedné a antropologické koncepty a pojmy. Témou pracovných diskusií sa stali trendy vo vývoji vedeckého myslenia či disciplína používania odborných pojmov v odbornom jazyku a pri písaní. Naznačené prelínanie bolo už začiatkom druhej dekády 21. storočia také bežné, že zborník *Metodologické problémy etnografického výskumu* z konferencie, ktorú v roku 2012 usporiadal projekt orientovaný na štúdium ľudového poznania, prezentoval vyše desiatku textov prevažne mladých autorov z nastupujúcej generácie slovenskej etnológie a antropológie, ktorých spájala etnografia ako výskumná metóda (Bužeková, Jerotijević, 2012). V zmysle aktuálnych trendov zastupovali hlav-

né kategórie antropologických prístupov k etnografickému výskumu (kvantitatívne, kvalitatívne či zmiešané metódy) a preukázali schopnosť venovať intelektuálne úsilie metodologickým problémom svojho projektu – rozpracovali jeho filozofické predpoklady a teoretickú perspektívu, určili si všeobecnú výskumnú stratégiu a prezentovali výber konkrétnych pracovných procedúr (Bužeková, 2012: 12–13).

Spomenuté, ale aj mnohé ďalšie spolupráce a prieniky etnológie s antropológiou sa v tomto (tu veľmi zjednodušene popísanom) procese stali v Ústave etnológie SAV prirodzenými. Až natoľko, že v roku 2016 panel zahraničných hodnotiteľov pri akreditácii pracoviska konštatoval, že názov nevystihuje jeho skutočnú orientáciu a záber a je žiaduce, aby sa v pomenovaní inštitútu odrazilo okrem etnológie aj jeho ďalšie, zvonka odsledovateľné zameranie – antropologické.

Prítomná kniha prezentuje smery, akými pokračuje proces presadzovania sa inovatívnych prístupov v slovenskej etnológii a sociálnej antropológii dnes. Tri formálne i obsahovo odlišné texty zastupujú škálu prístupov od pozitivistického modelu antropológie cez interpretatívnu a reflexívnu antropológiu až po jej postmoderný literárny prúd a autoetnografiu. Spojené do jedného súboru ich možno vnímať ako zrkadlá v kaleidoskope. V otvore, ktoré svojím nastavením zvierajú, sa ako množstvo farebných teliesok objavuje samotný objekt vedeckého záujmu – sociálna realita. Ako mechanizmus otáčania kaleidoskopu slúži spoločný trojautorský úvod. Vďaka nemu sa čitateľovi ponúka okrem troch samostatných rovín aj výsledný menlivý obraz: pestrá mozaika širokej škály východísk, nástrojov, hľadísk, konceptov a metód, ale i otázok, pochybností a poznávacieho nadšenia, a napokon aj rozličného „písania" tak, ako ich autori kombinujú pri práci, ako o nich uvažujú a ako o nich píšu.

Vladimír Bahna vo svojej didakticky formulovanej kapitole *Experiment v antropológii* približuje platformu experimentálnej metódy a zameriava sa na prehľadné rozpracovanie možných prínosov jej aplikácie v antropológii a príbuzných disciplínach. Vychádza z konštatovania, že hoci antropológia experiment dlho využívala pomerne okrajovo, nachádza v 21. storočí stále väčšie uplatnenie v kognitívnej a evolučnej antropológii s blízkym vzťahom k odborom ako biológia, psychológia, humánna ekológia a ďalšie. V nich patrí do štandardnej metodologickej výbavy. Pretože však experiment nie je exkluzívny pre nejaké oblasti výskumu, Bahna nevidí dôvod, aby sa nestal súčasťou výbavy bežného antropológa, etnológa či iných sociálnych a humanitných vedcov. Potrebné je ale zbaviť sa skreslených predstáv, čo experiment je, alebo by mohol byť. V. Bahna chápe experiment ako klasickú vedeckú metódu overovania hypotéz (nie experimentovanie, ako sa vníma v umení či postmoderných prístupoch, kde ide o tvorivé skúšanie nezvyčajných či nových postupov a výrazových prostriedkov). Experimentálny výskum charakterizuje ako výskum deduktívny, explanatívny, postavený na vopred stanovených a zdôvodnených hypotézach (s. 30). Cieľom jeho výkladu je vysvetliť základy tohto výskumu, aby inšpirovali antropológov na ich využívanie a vytvorili možnosť interdisciplinárnej komunikácie interpretatívnych a explanatívnych výskumov. Prihovára sa za prelomenie izolovanosti a zdanlivej uzavretosti autonómnych svetov rozličných disciplín, napríklad i cestou experimentálnych metód. Tie môžu napomôcť vedecké poznatky o často podobných témach porovnávať, konfrontovať a testovať naprieč disciplínami i výskumnými paradigmami. Antropológom ponúka Bahna i cestu, pri ktorej sami nemusia robiť experimenty, no môžu „výsledky experimentov overovať alebo dopĺňať etnografickým výskumom" [...] alebo „svoj etnografický výskum formulovať do otázok, ktoré bude experimentálne skúmať niekto iný." (s. 30) Kapitola sa postupne venuje vzťahu experimentu a etnografie, potrebe experimentu v antropológii, rozpracovaniu jednotlivých typov experimentálneho dizajnu, práci s dátami, problematike tzv. kvázi experimentov a napokon i limitám a problémom súčasných psychologických a behaviorálnych vied využívajúcich primárne experimentálnu metódu a kvantitatívne dáta. Text je mimoriadne čítavý, hoci písaný exaktným a jadrným výkladovým štýlom. Dôvodom je fakt, že autor má ako antropológ s experimentom i medziodborovou spoluprácou sám dostatok praktických skúseností a čerpá tiež zo zorientovanosti v najnovších trendoch v sociálnych a behaviorálnych vedách. Kto bol už svedkom niektorej Bahnovej živej prednášky,

nebude prekvapený jeho nadšením pre antropológiu, otvorenosťou voči interdisciplinarite, angažovanosťou v prezentovanej problematike ani schopnosťou zaujať a ponúkať nekomplikované analýzy zdanlivo neprehľadných vedeckých otázok. To všetko sa v dynamickom výklade prvej kapitoly knihy odráža a jej obsah činí zrozumiteľným.

Ak Vladimír Bahna prezentuje v podobe experimentu antropologickú „klasiku", text z pera Ľubice Voľanskej, ktorú v tíme vedcov Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV možno považovať za zrelú osobnosť európskej etnológie, predstavuje prístup, v ktorom je kriticky zhodnotený a napokon v službe aplikačného zámeru autorky aj pri výskume využitý jeden z novších výskumných smerov – antropológia organizácie. Voľanská, na rozdiel od Bahnu, problematizuje nielen jednoznačnosť vymedzenia objektu svojho výskumu, zvolený teoretický prístup a techniky terénnej práce, ich možnosti a úskalia, ale napokon aj samotný účel využitia jeho výsledkov. Nemožno sa vlastne ani čudovať, keďže jej vedeckou úlohou bolo empiricky preskúmať a naplniť konzistentným obsahom názov „Chov koní plemena lipican", ako jedného z prvkov navrhovaných na zápis do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska. Protirečivú pozíciu, v ktorej sa Ľ. Voľanská ocitla ako kriticky uvažujúca vedkyňa a súčasne členka expertnej komisie orgánu narábajúceho s takým komplikovaným fenoménom, akým v 21. storočí bezpochyby je vyhlasovanie kultúrnych prvkov za dedičstvo, navyše „vhodné" či „nehodiace sa" na štátom uznanú ochranu, vyjadruje napokon i fakt, že názov kapitoly *Organizačná antropológia ako metóda pri výskume nehmotného kultúrneho dedičstva?* je ukončený otáznikom. Pre zámer, s akým kniha vznikla, je podstatné, že prijatie výzvy autorku podnietilo k zoznámeniu sa s najnovšími trendami vo výskume organizácie a vypracovaniu originálneho dizajnu výskumu. V samotnej etnografii skombinovala antropologické i etnologické východiská tak, aby korektne definovala svoj vzťah k informátorom ako partnerom vo výskume, zorientovala sa v organizácii a obsahu činnosti národného žrebčína v Topoľčiankach a postihla presahy jeho činnosti do lokálneho diania a vysokej politiky. Prostredníctvom kriticky reflexívne písaného textu môže čitateľ cez Voľanskej „otvorené karty" sledovať teoretické úvahy i jednotlivé fázy práce, posúdiť limity zvoleného prístupu k analýze a interpretácii získaných dát a v závere spoločne s ňou premyslieť aj formulovanie predmetného odborného stanoviska.

Veľkou dávkou subjektivity a výborného pisateľského štýlu uzatvára trojicu textov kapitola Adama Wiesnera *Od psaní o sobě ke spolupráci. Reflexivní psaní a spolupracující přístup v terapii a autoetnografii.* Autoetnografia je v súčasných sociálnych vedách atraktívnou a súčasne kritizovanou metódou kvalitatívneho výskumu a jednou z foriem vedeckého písania. Výskumníci ňou reflexívnym jazykom popisujú a analyzujú svoju vlastnú zažitú skúsenosť (často napr. s liminálnymi fázami života či intenzívnymi telesnými prežitkami), aby týmto spôsobom porozumeli sociálnym a kultúrnym fenoménom. Za tým stojí presvedčenie, že dejiny života nikdy nepojednávajú len o osobe, ktorá ich píše, ale že každé osobné dejiny majú potenciálne možnosti napojenia na dejiny iných. Cez autoetnografický text, výskumnícky autorský osobný naratív, sa autori pokúšajú vstúpiť do dialógu s recipientom, pričom sledujú možnosť konštituovať význam a získať poznatok. Práve performatívna epistemológia je v európskej etnológii a antropológii často terčom kritiky autoetnografie a bariérou pre prijatie medzi bežné výskumné metódy. Z rozsiahlej diskusie prebiehajúcej v súvislosti s využívaním tejto metódy v európskej etnológii a antropológii (napríklad Ploder, Stadlbauer, 2013) stojí v kontexte tejto recenzie za zmienku najmä jeden z jej potenciálov. Ako metóda z kánonu performatívneho sociálneho výskumu ponúka alternatívu k interpretatívno-chápajúcemu prístupu, ktorý je v našich disciplínach stále ešte dominantný, hoci interpretatívna výskumná logika a diskurzívny pevný popis čelia od krízy reprezentácie silnej kritike (Tamtiež: 400). Nový prístup, ktorý vo svojej kapitole ponúka Adam Wiesner, posúva sledovaním ďalších možností hranice autoetnografie tak, ako ju využíval vo svojom doterajšom písaní o téme genderovej tranzície. Autor prezentuje filozofické, teoretické a praktické náhľady na svoje doterajšie skúsenosti s rozšírením metódy o spolupracujúci prístup. Ten vďaka zapojeniu hlasov partneriek a partnerov vo výskume ponúka viac uhlov pohľadu na jeden problém. Približuje tiež podstatu postmoderného kvalitatívneho výskumu, v ktorého

centre stojí text, a to prostredníctvom metód či žánrov reflexívneho písania, evokujúcej etnografie a tzv. etnografie kreatívneho a analytického prístupu (CAP etnografie). Tie poskytujú možnosť využiť pri antropologickom poznávaní aj veľmi osobné, príliš odhaľujúce a citlivé tzv. emocionálne dáta získané etnografickým výskumom, ktoré sa obvykle nepublikujú. Napokon sa Wiesner zaoberá aj potenciálom tzv. naratívnej terapie. Spočíva vo fakte, že písanie o intenzívnej skúsenosti či silnom emocionálnom prežitku môže mať terapeutický efekt. Tým sa oblasť výskumu a naratívnej terapie špecificky prekrývajú, čo možno využiť. Podľa Wiesnera sa totiž etnografi a etnografky, pracujúci v citlivom teréne alebo aplikujúci v rámci spolupracujúceho prístupu a angažovaného výskumu konverzačné metódy, nezaobídu bez práce na sebe, na riešení svojich etických a osobných dilem.

LITERATÚRA

Bužeková, T. (2012). Úvod. Objektivita etnografického výskumu a procesy poznania. In: T. Bužeková, D. Jerotijević (Eds.), *Metodologické problémy etnografického výskumu. Zborník z konferencie: Metodologické problémy v etnografickom výskume sociálnych reprezentácií. Bratislava 8. – 9. 11. 2012.* Bratislava: Ústav etnológie SAV (s. 7–15).

Bužeková, T., Jerotijević, D. (Eds.). *Metodologické problémy etnografického výskumu. Zborník z konferencie: Metodologické problémy v etnografickom výskume sociálnych reprezentácií, Bratislava 8. – 9. 11. 2012.* Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2012.

Ferencová, M., Nosková, J. (2009). K otázce studia paměti a města. In: M. Ferencová, J. Nosková (Eds.), *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 10.-21. století.* Brno: EÚ AV ČR, pracoviště Brno; Archiv města Brna; ÚEt SAV, Bratislava (s. 11–40).

Marušiak, J., Ferencová, M. (Eds.) (2005). *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie.* Zborník zo seminára. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, Ústav politických vied SAV.

Kiliánová, G. (2002). Etnológia na Slovensku na prahu 21. storočia: Reflexie a trendy. *Slovenský národopis*, *50*(3–4), 277–287.

Ploder, A., Stadlbauer, J. (2013). Autoethnographie und Volkskunde? Zur Relevanz wissenschftlicher Selsterzählung für die volkskundlich-kulturanthropologische Forschungspraxis. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, LXVII/116 (3+4), 372–404.

Podoba, J. (2004). Unavení pútnici pred bránami alebo Slovenská etnológia v Európskej únii – Európska únia v slovenskej etnológii. *Etnologické rozpravy*, *11*(1), 13–17.

Popelková, K. (2010). Urbánne štúdium v slovenskej etnológii – poznámky k aktuálnemu dialógu etnológie s antropológiou. *Slovenský národopis*, 58(2), 143–158.

KATARÍNA POPELKOVÁ,
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Bratislava

MARGITA JÁGEROVÁ a kol.: Kalendárna obyčajová kultúra vo vidieckom prostredí na začiatku 21. storočia (vybrané problémy)
[Calendar Customs Culture in a Rural Environment at the Beginning of the 21st Century (Selected Issues)]
Nitra: UKF, 2018, 291 s.

Štyri rozsiahle štúdie spoločne publikované v recenzovanej kolektívnej publikácii približujú širokú škálu znakov súčasnej vidieckej kultúry tak, ako ich v prvom desaťročí 21. storočia zachytil etnologický výskum v obciach stredného a severného Slovenska. Výskumy renomovaných slovenských vedkýň – troch etnologičiek a etnomuzikologičky – zastrešil rámec projektovej úlohy Katedry etnológie a folkloristiky UKF v Nitre: *Etnologické aspekty tradičnej kalendárnej obyčajovej kultúry v súčasnej vidieckej spoločnosti* (grant VEGA 1/0644/14).

Ako v *Úvode* (s. 7) deklaruje zostavovateľka Margita Jágerová, centrom ich pozornosti boli „aktuálne podoby vybraných tradičných kalendárnych príležitostí a s nimi spojeného správania či ďalších sprievodných javov". Zuzana Beňušková dokumentovala v takmer 60 dedinách troch okresov aktuálne spoločensko-kultúrne aktivity (*Súčasné spoločensko-kultúrne aktivity v obciach ako rámec tradičných obyčají [na prí-*

klade okresov Detva, Námestovo a Ružomberok], s. 12–69). Margita Jágerová uplatnila diachrónny pohľad na žiacke slávnosti odohrávajúce sa vo vybranej obci (*Majáles/juniáles v kultúrnohistorickej retrospektíve a jeho aktuálna podoba v obci Liptovské Sliače*, s. 70–47). Magdaléna Paríková skúmala podoby a funkcie ľudového divadla v rámci vymedzeného regiónu niekoľkých obcí Podpoľania a okraja Veporských vrchov (*Súčasné formy betlehemských pastierskych hier v kontexte lokálnej vianočnej tradície na začiatku 21. storočia*, s. 148–199). Jana Ambrózová sa na materiáli z jednej lokality sústredila na hudobnú zložku obyčají (*Zvuková krajina a kalendárne obyčaje v priestore obce Telgárt*, s. 200–260).

Z hľadiska zostavovateľky súboru bolo zjednocujúcim prvkom textov u všetkých autoriek rovnaké chápanie pojmov *tradičné príležitosti* („[...] historicky ukotvené príležitosti, dlhodobo prítomné a tradované nielen v našom, ale i širšom stredoeurópskom priestore, existenciu ktorých máme doloženú prostredníctvom rôznych starších prameňov a odborných publikácií už od počiatkov formovania vedného odboru etnológia (národopis)" a *kalendárna obyčajová kultúra* („[...] synkretický viacdimenzionálny systém kultúrnych javov syntetizujúci obyčaje (rituály), symboly, predstavy, materiálne javy, ale i hudobné, tanečné a slovesné prejavy, resp. ich synkretizmus, napr. v podobe dramatických výstupov. Synkretizmus sa prejavuje nielen vo formálnej rovine, ale i vývinovej a významovej" (Úvod, s. 7). Výber konkrétnych javov určených na etnologickú analýzu, odhalenie sociálnych funkcií a miesta v súčasnej spoločnosti zohľadnil orientáciu a špecializáciu jednotlivých autoriek i snahu ponúknuť v publikácii viaceré problémy zo sledovanej sféry so záberom na rôzne vidiecke lokality (tamtiež, s. 8).

V štúdiách prezentované prístupy k výberu témy, objektu štúdia, určeniu šírky geografického záberu skúmaného terénu i hĺbky analýzy a spôsobu interpretácie dát sú rozdielne a prezentácia zistení odlišná. Rešpektujem snahu projektového tímu sústrediť zistenia do jednej práce (možno ovplyvnenú aj pragmatickými ekonomickými dôvodmi). Z čitateľského hľadiska však vnímam jednotlivé autorské texty, čo do tematiky a spôsobu spracovania, ako veľmi odlišné a súčasne nosné samy osebe. Namiesto spojenia do jedného súboru by som preto dala prednosť ich samostatnému publikovaniu. Navyše ak, ako sa konštatuje v Úvode (s. 8), jestvuje k nim rozsiahla výskumná fotografická dokumentácia, ktorá – publikačne nevyužitá – zostala v podobe archívneho materiálu.

Na ploche tejto krátkej eseje nie je mojím cieľom analyzovať, či v skratke obsahovo postihnúť informačnú šírku jednotlivých kapitol publikácie. Ich úctyhodný rozsah, informačná bohatosť a dôsledná práca všetkých štyroch autoriek s terénnym materiálom si zaslúžia podrobné prečítanie, a to nielen záujemcami o konkrétne štyri spracované témy, ale aj etnológmi širšie orientovanými na výskum vidieka alebo problematiku súčasnej sviatkovej kultúry. Na súvislosti recenzovanej práce práve s týmito dvoma oblasťami etnologického záujmu chcem upozorniť niekoľkými poznámkami.

V tomto publikačnom počine jednoznačne oceňujem sústredený záujem etnologičiek o sociálne procesy prebiehajúce na súčasnom vidieku. I keď primárnym záujmom boli obyčaje a ich živé podoby, autorkám sa na mikroúrovni diania v dedinách podarilo zachytiť a zdokumentovať množstvo signálov o prebiehajúcich zmenách vo fungovaní spoločnosti Slovenska. Tieto javy sa pripisujú politickému prevratu

v novembri 1989 a následnému budovaniu občianskej spoločnosti (napr. M. Jágerová na s. 7 a Z. Beňušková na s. 15), ide však tiež o znaky komplexného globalizačného procesu sprevádzajúceho nástup neskorej moderny. Ten už sociálne vedy, medzi nimi i antropológia a európska etnológia, reflektujú a zohľadňujú vo svojich východiskách a aktuálnou výzvou sa teraz stáva i pre slovenskú etnológiu. Ako upozornila vo svojej výbornej štúdii venovanej konceptom výskumu súčasného vidieka a rurálnej antropológii Alexandra Bitušíková (2019), po industrializácii a urbanizácii, ktorá na Slovensku nastúpila v 2. polovici 20. storočia, sa novou výzvou pre vývoj vidieckeho prostredia stala globalizácia. Má podobu reštrukturalizácie poľnohospodárstva, vzniku nadnárodných agrospoločností a zániku mnohých malých poľnohospodárskych podnikov. Transformáciu vidieka sprevádza i jeho vyľudňovanie, starnutie a odchod mladej generácie za pracovnými príležitosťami do miest, zasahujú do nej tiež informačné technológie. Menia sa podoby vidieka, ktorý nadobúda viaceré nové funkcie. Tie nesúvisia iba s poľnohospodárskou produkciou, ale aj s inými oblasťami potrebnými pre rozvoj rurálnej lokality, ako napríklad turizmom, rekreáciou, kultúrou a kultúrnym dedičstvom (Bitušíková, 2019: 261–262). Viaceré možnosti, ktoré tieto zmeny prinášajú pre inovatívne zameranie etnologických a sociálno-antropologických výskumov vidieka, vrátane príležitostí na formovanie etnologickej perspektívy pojmov ruralita a rurálne, špecificky kryštalizujú vo všetkých štyroch kapitolách recenzovanej práce. Vedome sa k nim približuje najmä text Zuzany Beňuškovej *Súčasné spoločensko-kultúrne aktivity v obciach ako rámec tradičných obyčají (na príklade okresov Detva, Námestovo a Ružomberok*), s. 12–69. Táto etnologička jednak vo východiskách odkazuje na slovenské sociologické práce venované súčasným premenám vidieka, ale využíva aj svoju výskumnú i publikačnú skúsenosť s témami regionálneho rozvoja i rozvoja vidieka (najnovšie pozri napr. Beňušková, 2019). Vplyv konkrétnych demografických, ekonomických, sociálnych či environmentálnych faktorov vo sfére realizácie skúmaných obyčají vo vidieckych lokalitách konštatujú aj ostatné autorky. Reflektujú tiež pôsobenie inštitúcií, organizácií, samospráv, či dôkazy toho, že sa obyčaje využívajú ako nástroj scénického folklorizmu, propagácie záujmových združení, regionálnych zoskupení, súčasť kultúrneho potenciálu pre budovanie lokálnej identity a i.

Čo sa týka súvislosti publikáciou vytýčenej témy so sviatkami, tú konštatuje zostavovateľka Margita Jágerová až v jej *Závere*, keď píše, že kalendárna obyčajová kultúra je jednou z podstatných zložiek sviatkovania, ktoré je v súčasnej spoločnosti „synkretizmom viacerých formálnych, významových a vývinových vrstiev" (s. 261). Zmienka, ktorá tu zaznela asi iba s cieľom uviesť sumár získaných poznatkov do istých širších súvislostí (teda, že v Úvode na s. 7 vymedzený záujem o „premeny cyklicky sa opakujúcich obyčajových príležitostí v rámci kalendárneho roka" súvisí s istým širším systémom – javom, ktorý sa tu nazval „sviatkovaním"), upriamuje pozornosť čitateľa na teoretické a terminologické otázky súčasnej etnológie. Jágerová a jej autorský kolektív sa nepokúsili konfrontovať svoje čiastkové ani spoločné závery so žiadnou všeobecnejšou sociálnovednou teóriou a otázky pojmového vymedzenia špeciálne neriešia. To je v prípade možného zúročenia vynaloženej výskumnej snahy a takéhoto kvalitného spracovania čiastkových tém, nazdávam sa, na škodu veci. Termíny – ako obyčaje, zvyky, obyčajová príležitosť, sviatok a iné – používajú (podobne ako mnohí ďalší etnológovia) intuitívne. Predpokladajú všeobecné porozumenie. To však, myslím, nemusí byť prospešné zámeru konfrontovať unikátne a originálne empirické poznatky v podobe všeobecnejších záverov so zisteniami ostatných bádateľov, aby táto sféra našej disciplíny mohla v 21. storočí ašpirovať na inovatívnosť i medzinárodnú zrozumiteľnosť.

Keď sa v roku 2017 český etnológ a historik Karel Šima teoreticky zaoberal možnosťami nového konceptuálneho uchopenia javov skúmaných v rámci takej klasickej témy národopisného/etnologického bádania, akú tvoria sviatky, slávnosti, oslavy, obrady, zvyky, obyčaje a pod., konfrontoval národopisný/etnologický diskurz o. i. aj s diskurzom sociokultúrnej antropológie (Šima, 2017: 17–18). Antropológia od svojich počiatkov sledovala sociálne praktiky spadajúce pod tieto pojmy ako súčasť rituálov a venovala veľké úsilie tvorbe všeobecných teórií a výkladových téz (a napokon aj ich kritike). Európsky národopis, resp. etnológia, v dôsledku svojej

teoretickej „zotrvačnosti" až prakticky do posledných desaťročí 20. storočia operovali pri interpretácii výskumov s pomerne nejednoznačnými pojmami obradová kultúra či obyčajová tradícia (tamtiež: 44). Keď v 80. rokoch 20. storočia začal národopis pracovať aj s kontextom modernizačných zmien a opozíciou tradícia verzus súčasnosť (pričom výskumne zachytával celkom nové, pre predmodernú tradičnú spoločnosť neznáme javy), charakter prechodu od predmodernej spoločnosti k modernite teoreticky nereflektoval. Zostával pri konštatovaní „v minulosti" a „dnes". Zmena paradigmy sa tak v spomenutých konceptoch (K. Šima v československom kontexte analyzuje teoretické práce Václava Frolca) odrazila najmä nárastom vymenovávania a výpočtu rysov konkrétnych nových javov, ale neviedla k terminologickej jednoznačnosti a definovaniu analytických pojmov (tamtiež: 35–37). Aj to bol dôvod, prečo viacerí európski etnológovia začali postupne opúšťať koncepty ako obradová kultúra, obyčajová tradícia (tamtiež: 38). Ich miesto zaujal najmä koncept festivity, ktorý je otvorený aplikovaniu tak etnologických a historických, ako aj antropologických východísk výskumu. Univerzálne vyhovujúci prístup k štúdiu festivít modernej doby neponúka ani antropológia (s pojmom rituálu), ani etnológia (s pojmami zvyky a obyčaje z tradičného národopisu). Podľa Šimu najviac priestoru pre takýto výskum dnes poskytuje interdisciplinárny koncept performancie skúmaný s pomocou kombinácie vybraných prvkov diskurzov antropológie, etnológie a historickej vedy (podrobne pozri tamtiež: 39 a n.). Spoločne s týmto autorom treba konštatovať, že v etnológii aj dnes vzniká množstvo výskumov rámcovaných konceptom obyčajovej tradície či obradovej kultúry. Ak sú však orientované na dôsledné dokumentovanie podôb sviatkovej kultúry obdobia moderny ako konkrétnej historickej etapy, poznatky z nich neprestávajú byť pre postup poznania tak v antropológii, ako aj etnológii dôležité.

A to je, nazdávam sa, aj prípad tejto slovenskej publikácie. Medzi etnologickými prácami orientovanými na získavanie poznatkov o sociálnych procesoch prebiehajúcich v konkrétnom vidieckom prostredí a v konkrétnom časovom vymedzení prvého desaťročia 21. storočia má svoje významné miesto.

LITERATÚRA

Beňušková, Z. (2019). Projekt obnovy dediny: Lokálne stratégie starostlivosti o kultúrne dedičstvo a ich vplyv na kvalitu každodenného života vo vidieckom prostredí na Slovensku. *Národopisná revue*, *XXIX*(4), 287–297.

Bitušíková, Alexandra (2019). Vybrané koncepty výskumu súčasného vidieka: Inšpirácie a výzvy pre rurálnu antropológiu. *Slovenský národopis*, *67*(3), 259–274.

Šima, K. (2017). Od rituálů a obyčejů k performancím aneb jak studovat festivity moderní doby? *Studia Ethnologica Pragensia*, *8*(1), 17–49.

KATARÍNA POPELKOVÁ,
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave

ZORA MINTALOVÁ ZUBERCOVÁ: Príbeh vlákna. Textilné remeslá na Slovensku
[The Story of the Thread. Textile Crafts in Slovakia]
Slovart, Bratislava 2016, 207 str.

Hoci autorka v roku 2000 ukončila pracovnú dráhu v Slovenskom národnom múzeu v Martine, kde pôsobila ako samostatná vedecká pracovníčka, naďalej pokračuje v publikačnej činnosti k témam, ktorým sa odborne v tejto inštitúcii venovala. V rokoch 2007 až 2019 napísala 10 odborno-populárnych historicko-etnografických publikácií o prejavoch tradičnej hmotnej kultúry Slovenska, o spôsobe života i o zvykoch a obradoch jeho obyvateľov (Zora Mintalová Zubercová, 2020).

Kniha *Príbeh vlákna* je v slovenskej literatúre tohto druhu ojedinelým pokusom o syntetický pohľad na tradičné podoby spracovania textilných surovín a produkcie textilu, predovšetkým v kultúrno-historických kontextoch Slovenska. Je to pohľad komplexný nielen škálou zachytených najfrekventovanejších odvetví ručnej textilnej výroby, ale aj reflektovaním vzťahov rozličných spoločenských skupín a organizačných foriem práce v druhoch, dekóre textilu i v použitej technológii. Vzdelanie v odboroch etno-

lógia (predtým národopis) a história umožňuje autorke načrtnúť pri výklade genézy väčšiny opísaných javov textilnej kultúry aj ich európske súvislosti a zároveň v tejto problematike identifikovať a objasniť aj princípy a prejavy prelínania vrstiev kultúry označovaných ako ľudová a slohová či vysoká.

Keďže objektom záujmu autorky sú – ako napísala v Úvode – textilné remeslá, prvú z troch kapitol knihy venuje dejinám vývoja organizačných foriem ručnej produkcie textilu na území Slovenska. V tejto kapitole, nazvanej *Z domu do remeselníckej dielne*, postupuje chronologicky od domáckej výroby cez remeselnú po manufaktúrnu výrobu. Najväčší priestor venuje textilným remeslám, významu miest a renesancie pri ich formovaní a špecializácii, ako aj ústupu a zániku textilných remesiel pod vplyvom manufaktúrnej výroby.

V druhej kapitole s názvom *Od rastliny k vláknu, technike a umeniu* autorka sústreďuje pozornosť na najfrekventovanejšie odvetvia remeselnej textilnej výroby na území dnešného Slovenska. Začína získavaním a úpravou textilných vlákien, pokračuje ich spracovaním na nite, tkanín plátna, splsťovaním vlnených tkanín, farbením a potláčaním (vrátane modrotlače). Ďalej sa venuje ihlárom a krajčírom, klobučníkom (teda tvorbe textilu z vlny a srsti plstením) a tkáčom vzorovaných tkaním. V samostatných statiach sa zaoberá výšivkami a čipkami. Pri každej z textilných výrob objasňuje aj technologickú podstatu zhotovovania a výzdoby daného druhu textilu a píše o jeho použití.

Tretia kapitola *Textílie ako jedinečné originály* je venovaná textilným remeselným produktom s historicko-umeleckými kvalitami. Keďže takéto úžitkovo-dekoratívne textílie tvorili súčasť sakrálnej i profánnej hmotnej kultúry, autorka sa rozhodla v dvoch samostatných statiach prezentovať ich vybrané príklady – v jednej textílie spojené s kresťanskými obradmi a kútne plachty ako súčasť obradov spojených s narodením, v druhej obrusy a zdobené prikrývky vo svetskom prostredí.

To, čo nemožno autorke uprieť, je dynamický a pútavý štýl písania. Jeho výsledkom je informačne vysoko nasýtený text, v ktorom prepája publikované poznatky z historickej literatúry a z etnografických terénnych výskumov s údajmi z cechových artikulov, z cestopisov atď. Takto koncipované state prinášajú nové sumarizujúce pohľady na cechy textilných remesiel cez historické údaje, na vývoj výšivky na Slovensku od polovice 19. storočia mimo ľudového prostredia a pod. Text obsahuje mnoho konkrétnych príkladov, napríklad vo forme opisov druhov produkovaného textilu a textílií, ich výzdoby, ale aj spôsobu organizovania a fungovania konkrétneho cechu, ktorých prostredníctvom autorka vysvetľuje napr. vzťah domáckej a remeselnej produkcie textilu, špecifiká vývoja určitého odvetvia ručnej produkcie textilu. Podľa uvedenej stručnej charakteristiky publikácie by bolo možné konštatovať, že cieľ, ktorý si jej napísaním autorka stanovila – sčasti obsiahnuť „časť sveta našich textilných remeselníkov [...] na pozadí významných historických, hospodársko-spoločenských udalostí a pôsobenia osobností“ (s. 195) –, sa jej podarilo úspešne dosiahnuť. Iné zistenia však prináša pohľad na publikáciu cez jednotlivé údaje i z hľadiska postupov, ktorými autorka s nimi pracuje. Pretože sa tradičnej ručnej textilnej produkcii venujem predovšetkým z materiálovo-technologickej stránky, k obsahu publikácie sa v nasledujúcej časti textu vyjadrujem najmä z tohto hľadiska.

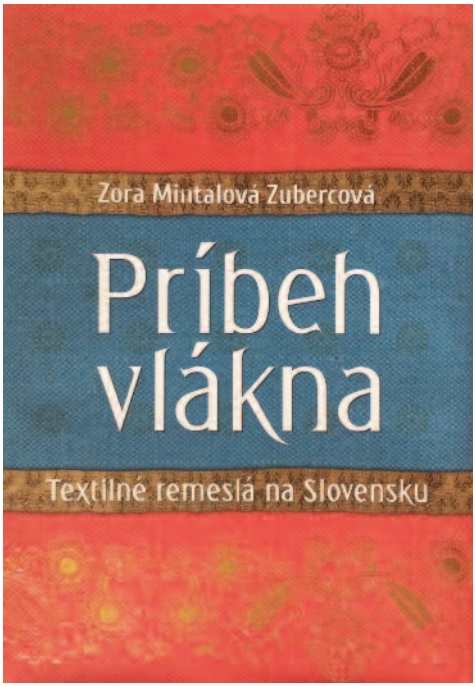

Prvým problematickým okruhom sú etnografické údaje týkajúce sa zhustených opisov technologických postupov, ale aj nástrojov

a produktov. Keďže údaje tohto druhu sú nevyhnutnou súčasťou autorkou sledovanej témy, mali by byť podané tak, aby čitateľovi umožnili základnú orientáciu v rôznorodom svete textilu cez jednoduché, ale výstižné definície základných textilných techník, najčastejšie používaných nástrojov, zariadení atď. Bez jednoznačného objasnenia materiálovo-technologickej podstaty ktoréhokoľvek prvku produkcie textilu totiž nie je možné postúpiť ani k jeho zmysluplnej kultúrno-historickej analýze a interpretácii.

Príkladom zmätočných údajov o najrozšírenejších postupoch ručnej textilnej výroby je zámena pradenia (skrúcania vlákien upevnených na praslici pomocou vretena alebo kolovratu do nite), snovania (príprava osnovy z nití na tkanie) a tkania v opisoch, kde napr. kvalita priadze súvisela so „snovaním na prasliciach či neskôr na kolovrátkoch" (s. 53) a „zväzok vlákien určených na tkanie ... sa upevňoval ... na praslicu" (s. 55). V konštatovaní, že odpad, ktorý vznikol pri spracovaní stoniek ľanu a konopy, „sa používal na podstielanie dobytka, niekde do povrazov" (s. 55), autorka nenáležite spojila dva kvalitou aj použitím úplne odlišné vedľajšie produkty spracovania: vylámanú drevnatú časť stoniek (pazderie) a krátke, hrubé vlákna. Nesprávny je aj údaj, že vlákno sa česaním na štetiach triedilo podľa farby (s. 55), pretože účelom tohto úkonu bolo roztriediť vlákna podľa dĺžky a kvality. V spojitosti s česaním vlákien ľanu a konopy je v texte spomenutý nástroj krampľa, krampľovačka (s. 53), ktorý však slúžil na mykanie vlny.[1]

V texte sa prejavuje aj nedostatočná orientácia autorky v postupoch pletenia a tkania, v ich vzťahu i v používaných nástrojoch a zariadeniach. Vidno to už z celkovo zmätočného opisu „najjednoduchšieho spôsobu zhotovenia textílií ... prepletaním vlákien na ráme", pri ktorom sa „tkanina ... ubíjala" (61), pričom produktom pletenia je tkanina.[2] Rovnako nepresne píše autorka o výrobe „pletených tkaníc" (s. 151) i o tkaní tkaníc „na forme" (s. 75). V druhom prípade ide o techniku pletenia na forme, pri ktorej sa síce pracovalo s osnovnými a útkovými niťami, no tie sa spájali ručne postupným prepletaním.[3]

Vo viacerých prípadoch sú príčinou omylov nepresne prevzaté údaje. Tak sa napr. v texte o modernizačných snahách Jozefa II., ktoré boli zamerané na domácku produkciu tkanín, uvádza, že „od gazdín sa vyžadovalo, aby si zhotovili širšie brdá" (s. 69). Podľa údajov Antona Špiesza boli tkáčky vyzývané, aby si „zaobstarali nové, zdokonalené brdá, ktoré vyrábajú a predávajú v Levoči..." (Špiesz 1961: 148–149). Prítomnosť takejto chyby je zarážajúca aj preto, že brdárstvo bolo ako špecializované zamestnanie spracované v etnografickej štúdii (Marková, 1963) i v knižnej monografii (Prasličková, 1979). Nepresne prevzatá je aj východisková informácia v stati o pytlikárstve, kde autorka píše o pytlíkoch ako o vreciach na múku (s. 74). Ide však o plátennú časť mlynského zariadenia s úlohou sita, ktorá slúži na preosievanie rozomletého obilia, ako uvádza Ema Marková v samostatnej štúdii zmeranej na tento špecifický druh tkanín (Marková, 1967).

Problémom publikácie je aj generalizácia zistení platných pre určitú lokalitu alebo oblasť. Autorka tak napr. v spojitosti s rosením textilných rastlín (za účelom oddelenia vlákien pôsobením rosy) uvádza tento postup – spolu s máčaním – ako všeobecne používaný na Slovensku pri konope, no ako jediný pri ľane (s. 54). Výsledky komplexného skúmania tejto fázy spracovania textilných rastlín na uvedenom území však nepotvrdzujú všeobecnú platnosť týchto údajov (Zajonc, 2012: 37–38).

Za problematickú už z hľadiska koncepcie považujem stať *Ako sa z vlákna zrodila čipka*. Autorka sa v nej pokúša previesť čitateľa súčasne dejinami šitej a paličkovanej čipky v Európe i na Slovensku. V stati sa prelínajú údaje o paličkovaných a šitých čipkách, hoci ide o technologicky odlišné druhy textilu, aj keď so vzájomnými väzbami v genéze či dekóre. Navyše, pokým s územím Slovenska je spojené pletenie širokej škály paličkovaných čipiek, údaje o zhotovovaní šitých čipiek (ako samostatného tex-

1 Prehľad tradičných postupov úpravy a spracovania vlákien ľanu, konopy a vlny uvádza napr. Zajonc, 2012: 37–63.

2 Podľa použitých nástrojov ide o nesprávne prevzatý a interpretovaný opis spletania rovnobežných zvislých nití technikou pletenie na krosienkach, ktorého produktom je pletený textil. O technike bližšie napr. Marková, 1957.

3 O tom napr. Zajonc, 2003.

tilu bez spojenia s tkaninou a výšivkou) tu absentujú. V texte sa tento fakt neobjavuje. Zrejme len dôsledkom nepozornosti je premenovanie západoslovenských jelšovských čipiek[4] na čipky jelšavské (s. 173). Zásadnejším omylom je konštatovanie, že dodnes nie je určené, z ktorého obdobia pochádza čipka nájdená v Lučenci (s. 149). Jej datovanie (16. storočie) uvádza práca Márie Czernyánskej z roku 1962 i výrazne mladšia práca, prinášajúca aj údaje o náleze druhej najstaršej čipky na Slovensku, pôvodom z Košíc (Belanová, Birkušová, Zajonc, 2005), ktorú autorka nespomína. Stať obsahuje aj už sčasti prekonaný názor, že na územie Slovenska sa paličkovanie čipiek dostalo o. i. aj prostredníctvom chorvátskych kolonistov. Zistenia poukazujúce na opačný proces, pri ktorom Chorváti na Slovensku prevzali čipky do svojej kultúry od Slovákov, publikovala Oľga Danglová v roku 2000.[5]

Druhý problematický okruh tvorí názvoslovie a obsah používaných termínov. Kľúčovým termínom celej publikácie je remeslo. V už spomenutom Úvode autorka deklaruje, že v centre jej pozornosti sú textilné remeslá a prvú kapitolu venuje takmer výlučne ich vývoju v cechovej forme organizácie. Čitateľ sa dozvedá o mestských a dedinských remeselníkoch, no v druhej a tretej kapitole sa spolu s údajmi o ich výrobných aktivitách a produktoch objavujú aj informácie o domáckom zhotovovaní textilu alebo o produkcii čipiek, ktorá mala aj formu rozptýlenej manufaktúrnej výroby. Tým autorka uplatňuje v texte okrem vymedzenia remesla ako historickej formy produkcie s výrazným podielom ručnej práce a s inštitucionálne získanou odbornou kvalifikáciou i spoločensko-stavovskou organizovanosťou[6] aj jeho súčasné chápanie zredukované na „činnosť pri výrobe rozličných predmetov dennej potreby a opravách pomocou ručných nástrojov alebo jednoduchých strojov" (Krátky slovník slovenského jazyka, 2003). Naznačuje to metodickú rozkolísanosť pri vymedzovaní predmetu publikácie. Autorka ju mohla korigovať ako voľbou vhodného názvu, tak aj širším vymedzením predmetu v úvodných statiach publikácie, pretože spojenie historických a etnografických údajov (vrátane tých o domáckej produkcii textilu) sa v konečnom výsledku ukázalo ako prínosné.

Druhým základným termínom publikácie je vlákno, ktorý v texte často strieda termín niť ako synonymum. A to aj napriek tomu, že v textilnom názvosloví má každý z pojmov osobitý obsah, ktorý možno vysvetliť jednoduchým vzťahom: skrúcaním vlákien vzniká niť.[7] Používanie uvedených termínov ako synoným – a zrejme aj v snahe dostáť názvu publikácie – však v texte vedie k technologicky nesprávnym formuláciám: napr. v názvoch statí *Keď sa z vlákna natkalo plátno* (s. 60 a n.), pričom tkaním bolo možné tvoriť textil len z nití, i *Ako sa z vlákna zrodila čipka* (s. 149 a n.), kde bola východiskovým materiálom najčastejšie tiež niť. V čipkách i vo výšivkách sa používali aj tenké kovové vlákna (napr. škófium), ktoré však autorka miestami označuje ako „strieborné a zlaté ťahané nite" (s. 136), hoci aj termín kovová niť má vlastný špecifický obsah.[8]

Ďalším problémom názvoslovia je používanie historických alebo lokálnych názvov v polohe odborných termínov, vo viacerých prípadoch bez vysvetlenia ich významu. Hoci je na konci publikácie zaradený Slovníček, čitateľ v ňom napr. výrazy poskolné a mátorné konope, fachovací stôl, strela, šľahorec, fach, majstestük alebo ťahaná a mečová technika nenájde.

Uvedené nepresnosti a chybné údaje – v publikácii sú, žiaľ, aj ďalšie – naznačujú, že autorka v potrebnej miere nevyužila dostupné pramene a to najmä tie, ktoré vyšli po roku 2000. Ak by po nich siahla, mohla by nielen rozšíriť prezentované poznatky o tradičnej textilnej kultúre Slovenska, ale najmä ich spresniť. A to ako v opisoch tradičných postupov získavania textilných surovín, pri identifikácii ručných techník výroby textilu a ich produktov[9], tak napr. aj v stati *Liturgické rúcha, cirkevný a obradový tex-*

4 Prvá ich opísala E. Marková v monografii *Slovenské čipky* (1962).

5 Tento názor prevzal Ján Botík do publikácie *Slovenskí Chorváti. Etnokultúrny vývin z pohľadu spoločenskovedných poznatkov* (2001).

6 Podľa hesla „remeslo" (autor Michal Kaľavský) v *Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska 2*, 1995: 112.

7 Viac o vlákne a niti v tradičnej ručnej produkcii textilu uvádza napr. Zajonc, 2012: 27, 101.

8 Definície kovového vlákna a kovovej nite uvádzajú napr. Hasalová, Zajonc, 2015: 336–337.

9 Ide napr. o publikáciu *Premeny vlákna* (Zajonc, 2012) zameranú na tradičné postupy ručného získavania,

til. Tu mohla uplatniť najnovšie zistenia rozvíjajúceho sa štúdia paramentov ako súčasti textilnej kultúry Slovenska.[10] Rozsiahle súbory vedecky validných údajov ku všetkým témam spracúvaným v publikácii obsahujú aj obidve encyklopédie o tradičnej ľudovej kultúre Slovenska (Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, 1995; Elektronická encyklopédia, 2011), ktoré sú spoľahlivým východiskom pri orientovaní sa v ktorejkoľvek oblasti tradičnej kultúry.

Aj napriek nemalým rezervám vo využití relevantných dostupných prameňov zo strany autorky výrazný podiel na výslednej kvalite obsahu publikácie má aj jej vydavateľ. Väčšina odborno-populárnych publikácií autorky, vrátane *Príbehu vlákna*, vyšla vo vydavateľstve Slovart. Pri ich veľkej tematickej šírke možno predpokladať, že autorka nebude v rovnakej miere zorientovaná vo všetkých špecifikách a detailoch každej zo spracúvaných tém. A keďže – ako vidno v tejto publikácii – ani zodpovedná redaktorka či editorka nepostihnú problematické miesta a vecné chyby v odbornej rovine textu, východiskom je jeho odborná redakcia či posúdenie. U väčšiny odborno-populárnych publikácií však táto fáza spracovania rukopisu absentuje, čo považujem za nesprávnu až nekorektnú vydavateľskú prax. Hoci ide o titul čitateľsky i obchodne nepochybne úspešný, prečo sa ním majú k čitateľovi dostávať neúplné a nesprávne údaje? A na korektnosti obsahu prác – teda aj tých, ktoré sú určené predovšetkým širokej verejnosti – by malo záležať aj ich autorovi, pretože cez ne sú prezentované nielen jeho práca a výsledky, ale aj celý odbor, v ktorom pôsobí.

Aj posledná poznámka sa týka vydavateľskej praxe, konkrétne v prípade publikácií o prejavoch tradičnej hmotnej kultúry. Pri akejkoľvek forme prezentácie údajov z tejto oblasti platí jednoduché pravidlo, že jeden obrázok povie často viac než niekoľko strán textu. Preto je aj v prípade tejto publikácie na škodu veci, že obrázky nie sú aspoň prepojené s textom (napr. odkazmi na čísla obrázkov v obrazovej prílohe) a že ich nie je výrazne viac. Preto formu publikácie zvolenú na prezentáciu tradícií textilnej kultúry považujem skôr za nevhodnú.

LITERATÚRA

Belanová, T., Birkušová, S., Zajonc, J. (2005). Dva príklady rekonštrukcie na základe archeologického nálezu: výšivka a paličkovaná čipka In: M. Kotorová-Jenčová (Ed.), *Experimentálna archeológia a popularizácia archeologického bádania v múzejnej a školskej praxi. Zborník referátov z konferencie.* Hanušovce nad Topľou: Vlastivedné múzeum v Hanušovciach nad Topľou (s. 123–148).

Botík. J. (2001). *Slovenskí Chorváti. Etnokultúrny vývin z pohľadu spoločenskovedných poznatkov*. Bratislava: Lúč.

Danglová, O. (2000). Croatian nad slovak Laces – Relationships and Coherencies. In: T. Petrović (Ed.), *Hrvatske čipke u Europi. Zbornik radova sa znanstveno-stručnoga skupa*. Lepoglava: Turistička zajednica grada Lepoglave (s. 17–22).

Elektronická encyklopédia Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom (2011). [online] [cit. 2. 2. 2020]. Dostupné na: <https://www.ludovakultura.sk/encyklopedia/>.

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. 2. (1995). J. Botík, P. Slavkovský (Eds.), Bratislava: Veda.

Hasalová. E., Piatrová, A (2015). *Paramenty / liturgické textílie / katalóg výstavy*. Bratislava: SNM – Historické múzeum.

Hasalová, E., Zajonc, J. (2015). Slovník techník zhotovenia a výzdoby textilu. In: E. Hasalová, V. Piatrová, *Parametny / liturgické textílie / katalóg výstavy*. Bratislava : SNM – Historické múzeum (s. 335–342).

Krátky slovník slovenského jazyka 4 (2003). [online] [cit. 2. 2. 2020]. Dostupné na: <https://

úpravy textilných vlákien a ich spracovania na plsť a nite na Slovensku. Pleteným a tkaných šnúram sú venované napr. práce *Šnúry a pletence* (Rybánska, 2011) a *Tkanice* (Zajonc, 2013). Základné informácie o škále technologických postupov využívaných v tradičnej ručnej textilnej výrobe na Slovenska o jej produktoch poskytuje séria článkov so strešným názvom *Premeny vlákna* publikovaná v rokoch 2002–2003 v časopise *Remeslo_Umenie_Dizajn*.

10 Významný príspevok k poznaniu paramentov na Slovensku je rozsiahly, vyše 350-stranový katalóg s odbornými štúdiami a výkladovými slovníkmi, ktorý vznikol k výstave *Paramenty / liturgické textílie* (Hasalová, Piatrová, 2015).

slovnik.juls.savba.sk/?w=remeslo&s=exact&c=358f&cs=&d=kssj4#>.
Marková, E. (1957). Po stopách krosienok. *Slovenský národopis*, *5*(1), 47–86.
Marková, E. (1962). *Slovenské čipky*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
Marková, E. (1963). Výroba bŕd. *Slovenský národopis*, *11*(4), 535–552.
Marková, E. (1967). Myjavské plátenká a pytlíky. *Slovenský národopis*, *15*(4), 555–569.
Prasličková, M. (1979). *Brdárstvo a voštinárstvo v západnom Gemeri*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.
Rybánska, J. (2011). *Šnúry a pletence*. Bratislava: ÚĽUV.
Špiesz, A. (1961). *Manufaktúrne obdobie na Slovensku*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
Zajonc, J. (2003). Premeny vlákna. Medzi pletením a tkaním. *Remeslo_umenie_dizajn*, *4*(1), 47–51.
Zajonc, J. (2012). *Premeny vlákna*. Trnava: Edition Ryba.
Zajonc, J. (2013). *Tkanice*. Bratislava: ÚĽUV.
Zora Mintalová Zubercová [online] [cit. 15. 1. 2020]. Dostupné na: https://sk.wikipedia.org/wiki/Zora_Mintalov%C3%A1_Zubercov%C3%A1.

JURAJ ZAJONC,
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave

BARBORA PŮTOVÁ:
Antropologie turismu
[The Anthropology of Tourism]
Praha, Karolinum, 2019, 217 s.

Publikácia českej kulturologičky a teoretičky umenia Barbory Půtovej je plná nových inšpiratívnych zdrojov a tém z relatívne novej oblasti antropológie, ktorá je úzko prepojená i s kultúrnou, aplikovanou a ekologickou antropológiou. Autorka si počas svojich výskumov v severnej Afrike začala klásť otázku, ako môže obohatiť antropológia turizmu bádanie a porozumenie. Podotýka, že sa na svojich cestách

stretla s javom, ktorý poukazuje na zvýšený odpor voči turistom a ktorý zdokumentovala do obrazovej prílohy svojej knihy. Kniha sa začína predslovom známeho nórskeho antropológa Thomasa Hyllanda Eriksena (1962), podľa ktorého turizmus spočíva v marketizácii miest a kultúr a zároveň je súčasťou akejsi globálnej konverzácie o tom, kto vlastne sme (Eriksen, 2019: 10). Eriksen poukazuje aj na formu mobility, ktorú reprezentujú utečenci. Ide o v súčasnej dobe veľmi aktuálny problém, ktorý otvára množstvo tém a otázok a potrebné je riešiť ich na teoretickej, ale predovšetkým na praktickej úrovni. Podľa štatistík OSN je vo svete 258 miliónov migrantov čiže osôb, ktoré strávili mimo svojho domova minimálne jeden rok. Z toho 25,9 milióna sú utečenci.[11] Podľa Eriksena je turizmus voľnočasovou aktivitou, vyjadrením nadbytku času a peňazí a tým sa líši od všetkých ostatných foriem mobility, ktorá je podnecovaná najmä nedostatkom (Eriksen, 2019). Dovolenka sa stala ukazovateľom sociálneho statusu, ktorý často máme potrebu dávať najavo na rôznych sociálnych sieťach. Zákonite to zároveň znamená, že nedostatok finančných

11 https://refugeesmigrants.un.org/migration-compact, https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html, citované 2.12.2019.

prostriedkov je jeden z najčastejších dôvodov, ktorý nám zabraňuje venovať sa cestovaniu a voľnočasovým aktivitám. Autorka sa v predkladanej publikácii snaží nájsť odpovede na to, čo vlastne turista požaduje výmenou za svoj čas a peniaze, aké sú motivácie turistu a aké typy turizmu a turistov existujú. Turista je sociokultúrna bytosť, ktorá vstupuje do vzťahov s ďalšími účastníkmi a poskytovateľmi služieb a rezidentmi (Palatková, 2011: 15).

Antropológia turizmu je doposiaľ trochu zanedbávaná téma v československom regióne. Čitateľ má k dispozícii publikácie o cestovnom ruchu vo všeobecnosti a o službách v cestovnom ruchu určené hlavne pre študentov tohto odboru. Celkovo sa antropológii turizmu i vo svete donedávna nevenovala skoro žiadna pozornosť a ani v súčasnosti tejto pozornosti nie je príliš veľa. Bolo to preto, že sa táto oblasť nezdala dostatočne podstatná a plná závažných problémov vyžadujúcich si riešenie, či už na teoretickej alebo praktickej úrovni. V skutočnosti to však bola pravdepodobne len otázka času, kedy sa problémy, ktoré prináša vysoká miera globalizácie, nevyhnutne museli dotknúť aj turizmu. Antropológia turizmu je odbor, ktorý sa zaoberá najmä sociokultúrnymi aspektmi turizmu, mapuje správanie sa turistov a pôvodného obyvateľstva, mieru autenticity a v neposlednom rade aj rolu antropológa ako výskumníka a turistu zároveň. Antropológ venujúci sa turizmu bol považovaný za antropológa na dovolenke, pretože turizmus nie je nič viac ako skvelá zámienka, ako považovať niečiu dovolenku za prácu (van Der Berghe, 1994: 3). Antropológovia sú označovaní za „serióznych turistov" (Mintz, 1977: 59–60). V súčasnosti navštevujú turisti aj miesta, ktoré boli kedysi vyhľadávané hlavne antropológmi a výskumníkmi napríklad z oblasti prírodných vied. Rozdiel medzi turistom a antropológom spočíva v tom, že antropológ určitú dobu žije v komunite, ktorá je predmetom jeho záujmu. Antropológa odlišuje od turistu práca v teréne. Barbora Půtová vo svojom diele upozorňuje, že antropológ hľadá odpovede na dopredu stanovené hypotézy a otázky. Pokúša sa pochopiť a poznať danú kultúru a fenomény v prostredí miestnych obyvateľov. Usiluje sa nadviazať kontakty a pozitívne vzťahy s reprezentantmi danej kultúry, má rozsiahlejšie znalosti o skúmanej kultúre a krajine, pretože práci v teréne predchádza teoretická príprava. B. Půtová podotýka, že k záujmom turistov majú veľmi blízko záujmy kultúrnych antropológov, ktorí sa počas svojho pobytu v cudzej krajine zameriavajú na poznávanie každodenného života domorodcov s cieľom hlbšie poznať a pochopiť normy a idey hostiteľskej kultúry (Půtová, 2019: 38).

Autorka v prvej kapitole čitateľovi ponúka historický prehľad cestovného ruchu a dobrovoľnej migrácie. Migrácia a mobilita je súčasťou ľudstva odpradávna. Korene turizmu siahajú do staroveku. Vznik a vývoj turizmu je viazaný na uspokojovanie potrieb človeka. Kniha je však zameraná najmä na sociálne a kultúrne aspekty turizmu a metodologicko-teoretické koncepty a východiská. Historický prehľad je len stručným úvodom do cestovného ruchu. Autorka mapuje teoretické východiská a koncepty od počiatkov tejto subdisciplíny antropológie. Podotýka, že antropológia turizmu vychádza a opiera sa o sociologické koncepty. Sociologické témy, ako sú industralizácia, modernizácia, urbanizácia a globalizácia, rozhodne podnietili k úvahám i antropológov, ktorých hlavným záujmom je turizmus a lokálne kultúry. Podľa Barbory Půtovej sú najvplyvnejšími osobnosťami sociológie, ktoré mali vplyv na oblasť antropológie turizmu, Émile Durkheim, Georg Simmel a Max Weber (Půtová, 2019: 40). Simmel vymedzil fenomén cudzinca a zaoberal sa vplyvom urbanizácie na spoločnosť. Koncept turizmu ako novodobý druh hľadania posvätného sa odvoláva na Durkheimovu dichotómiu posvätného a profánneho. Turizmus je posvätný v tom, že je vzrušujúci a regenerujúci, pretože napĺňa túžby, potreby a očakávania – tak ako náboženstvo.

Podľa antropológa Thomasa Hyllanda Eriksena bola prvá generácia antropológov turizmu výrazne kritická k zmenám lokálnej kultúry spôsobeným turizmom (Půtová, 2019: 9). Autorka uvádza, že hlavným záujmom antropológov turizmu je deskripcia, analýza a interpretácia turizmu z hľadiska sociálnych interakcií turistov a hostiteľov. Spoločným záujmom odborníkov na túto problematiku sú sociokultúrne javy a antropologicky relevantné témy. K vymedzeniu antropológie turizmu ako antropologickej subdisciplíny došlo v 70. a 80. rokoch, keď izraelský sociológ a antropológ Erik Cohen (1932) vymedzil základné kategórie a typológiu turizmu a predstavil tak úvod do

štúdia tohto odboru (Půtová, 2019: 42). V roku 1972 Cohen napísal, že sa domnieva, že cestovný ruch ako kultúrny fenomén je možný iba vtedy, keď človek rozvíja všeobecný záujem o veci mimo svojho konkrétneho biotopu (Cohen, 1972: 165). Turizmus teda súvisí i s prekonávaním strachu z neznáma a s tým sa spája aj motivácia, ktorá nás poháňa prekročiť prah vlastnej pohodlnosti. Strach môže byť prirodzený, ale aj vyvolaný kultúrnym kódom. Vždy však ide o strach z odlišného a z „tých druhých." Toto odlišné môže mať formu inej kultúry alebo novej skúsenosti, pričom človek v súvislosti s tým prežíva rôzne intenzity strachu (úzkosť, ostražitosť, hrôza a iné) (Hanovská, Hroníková a kol., 2013: 13). Podľa amerického antropológa Edwarda Sapira (1884 – 1939) by sme sa v súvislosti so skúmaním kultúry mali zaoberať tým, čo sa stane, keď jednotlivec stretne druhého jednotlivca. Každý z nich je ovplyvnený skúsenosťami a pocitmi, ktoré využíva pri tejto interakcii. Celé naše správanie obsahuje prvky kultúry. V tejto situácii sa vytvára kultúrna štruktúra. Úlohou antropológov – podľa Sapira – je teda zistiť, aké sú potenciálne obsahy kultúry, ktoré vyplývajú z týchto medziľudských stykov v rozličných situáciách (Irvine, Sapir, 2002: 12). Podľa Sapira existuje toľko kultúr, koľko je jedincov (Benedict, 1939: 467). Ľudia, ktorí žijú v rovnakom kultúrnom prostredí, majú tendenciu konať podobne – napriek tomu sa v rovnakých situáciách ľudia správajú rôzne. Skúsenosti rovnakého typu sa synchrónne objavujú v rovnakom čase. Podobné situácie sa riešia rôzne, pretože hoci je kultúra spoločná pre skupinu ľudí, nie všetci myslia rovnako. „Porovnávanie kultúr je možné v tom zmysle, že porovnávame, aký dôraz kladie príslušná kultúra na jednotlivé prvky konkrétneho správania sa človeka. Jednotlivé kultúry môžeme teda adekvátne porovnávať na úrovni všeobecných tendencií v správaní príslušníkov tej-ktorej kultúry" (Ďurigová, 2004: 22). Ľudská rozmanitosť zákonite ovplyvňuje kultúrnu rozmanitosť, pretože človek a kultúra sú v úzkom vzťahu. Človek reflektuje, vníma a rieši rôzne dimenzie vzťahov. Čím väčší je rozdiel medzi kultúrou turistu a domáceho obyvateľa, tým je väčšia pravdepodobnosť, že dôjde k nedorozumeniu a nepochopeniu, ku kultúrnemu šoku alebo dokonca ku kultúrnemu konfliktu. „Kultúra ovplyvňuje spôsob, akým pomenúvame, rámcujeme, obviňujeme a pokúšame sa zmierňovať konflikty. Či konflikt vôbec existuje, je otázka kultúry... Konflikt je súčasť kultúry" (Mischnick, 2007: 27). Čo ľudí spája, je ich kultúra. Podľa americkej antropologičky Ruth Benedictovej (1887 – 1948) sú práve historicky najvzdialenejšie spoločnosti najcennejším zdrojom pri skúmaní rozličných kultúrnych foriem (Benedict, 1999: 21). Antropológ je vystavený nebezpečenstvu kultúrneho šoku viac, pretože trávi v cudzom prostredí obvykle dlhšie časové obdobie ako turista. „Turistické infraštruktúry vychádzajú z princípu, že návštevník krajiny, či miesta nemá čeliť žiadnemu nepríjemnému problému a nepohodliu" (Soukup, 2014: 87). Antropológ naopak môže mať pocit, že je v danej komunite nechcený a nevítaný hosť a po určitom čase u neho môže dôjsť k rozčarovaniu. Blízke vzťahy medzi turistami a domácim obyvateľstvom sa často nevytvoria. Ak sa turista pravidelne vracia na rovnaké miesta a stretáva tých istých ľudí, je väčšia pravdepodobnosť, že si vytvorí nové kontakty. Antropológ sa snaží nájsť si blízky vzťah minimálne so svojím informátorom, pretože je do veľkej miery závislý od jeho pomoci. Za informátora môžeme považovať akéhokoľvek príslušníka kultúry, ktorý môže a chce antropológovi poskytnúť potrebné informácie. Jeho hlavnou vlastnosťou je kultúrna kompetencia, teda mal by mať potrebné informácie k predmetu výskumu (Soukup, 2014: 97). Naopak turistické infraštruktúry umožňujú aj turistom, ktorý nemajú „talent na prežitie", prípadne potrebné jazykové znalosti, aby v cudzej zemi svoj pobyt zvládli. Podľa britského antropológa Nigela Barleyho (1947) je antropológ najhorší hosť na svete. Prichádza bez pozvania, vnucuje sa a má otravné otázky. Často vlastne ani nevie, čo chce, a tak spätne analyzuje to, čo počas výskumu objavil (Barley, 2010: 148). Predmetom publikácie Barbory Půtovej je aj interakcia hostiteľov a hostí a celkové sociokultúrne dôsledky turizmu. Záujmom antropológov sú v prvom rade negatívne sociokultúrne dôsledky. Medzi pozitívne vplyvy turizmu patrí napríklad zvýšená podpora tradičnej kultúry, revitalizácia tradičného umenia, nárast sociálnych kontaktov a príležitostí, nové ekonomické príležitosti, podpora voľnočasových aktivít a niekedy aj odbúravanie stereotypov. Naopak, medzi negatívne vplyvy patrí zmena prvkov tradičnej kultúry v záujme konzumu, napätie medzi návštevník-

mi a domácim obyvateľstvom, preľudnenie, kriminalita a rôzne ekologické vplyvy ako znečistenie prostredia, poškodzovanie ekosystémov a pod. (Palatková, 2011: 23–24). Otázka pre nás všetkých je, ako redukovať negatívne vplyvy turizmu a udržať pritom príležitosti. Fenomén udržateľného turizmu vychádza z konceptu udržateľnosti, ktorý je založený na myšlienke, že prírodné aj kultúrne zdroje sú limitované, a preto je potrebné s nimi nakladať šetrne (Palatková, 2011: 147). Ekonomické výhody turizmu totiž súvisia aj s potrebou prispôsobiť sa požiadavkám turistov. Autorka upozorňuje, že môže dôjsť k javu kultúrnej závislosti, keď domáce obyvateľstvo vníma svoju kultúru ako podradnú a závislú na hosťoch. „Mnohé koncepty antropológie turizmu upozorňovali na skutočnosť, že vzťahy medzi hostiteľmi a turistami sa menia v komercializovanú pohostinnosť podobajúcu sa obchodnej transakcii a bez spontánnosti (Půtová, 2019: 139). Prítomnosť turistov je často pre domáce obyvateľstvo otravná. Nielen pre to, že kým sa turista venuje radovánkam, domáce obyvateľstvo mu poskytuje služby, ale aj pre to, že turisti často narúšajú pokoj domáceho obyvateľstva už len samotnou svojou prítomnosťou. Naopak, za pozitíva, ktoré sa označujú pojmom kultúrne umocnenie (*cultural involution*), sa považuje okrem toku finančných prostriedkov aj zachovanie tradičnej kultúry. Záujem o tradičnú kultúru zo strany turistov má dôsledky aj pre domáce obyvateľstvo, pretože ich to podnecuje k tomu, aby si tradičnú kultúru vážili, oceňovali ju a snažili sa ju zachovať. Turizmus posilňuje hodnotu tradičnej kultúry. Zaujímavou kapitolou knihy je typológia suvenírov a komodifikácie domorodého artefaktu v suvenír, ktorá súvisí aj s artefaktmi tradičnej kultúry. Podľa Erika Cohena je komodifikácia lokálnej kultúry pozitívny jav a nevedie k deštrukcii lokálnej kultúry, ale naopak uľahčuje zachovanie kultúrnej tradície, ktorá by inak možno zahynula (Cohen, 1988: 382). Autorka venuje kapitolu vymedzeniu pojmu autenticity a turistických predstáv. Autenticita predstavuje určitý faktor, ktorý motivuje turistu k tomu, aby cestoval. Očakáva zmenu v porovnaní s každodennosťou, ktorú prežíva. Autenticita do veľkej miery záleží od interpretácie turistu. To, čo jeden považuje za autentické, druhý nemusí. Autorka uvádza, že koncept autenticity v antropológii turizmu rozpracoval americký antropológ a sociológ Dean MacCannell (1940), podľa ktorého je podstatou turizmu práve hľadanie autenticity (MacCannell, 1973: 601). V turistických destináciách sa stretávame aj s inscenovanou autenticitou pre potešenie turistov, napríklad v podobe tradičných večerov reprezentujúcich ľudovú kultúru danej destinácie. Zároveň ako príklad iného typu autenticity uvádza ostrov Bali, ktorý pre väčšinu nás predstavuje „raj na zemi". Jeho autentická minulosť ale zahrňovala javy ako otroctvo alebo upaľovanie vdov. Autorkiným cieľom bolo poukázať na turistu ako na hlavný objekt antropológie turizmu v kontexte kultúr a destinácií, v ktorých sa práve nachádza. Antropológia turizmu je v porovnaní s kultúrnou antropológiou výnimočná tým, že sa zaoberá štúdiom hostí i hostiteľov. Podľa Půtovej skúmaná realita zrodená z ich interakcie predstavuje svojbytný, kultúrne vykonštruovaný sociokultúrny fenomén (Půtová, 2019: 175). Kniha Barbory Půtovej je teoreticky významná a prínosná a pre čitateľa je úvodom do štúdia antropológie turizmu. Poukazuje sa v nej na základné kategórie tejto disciplíny a interpretujú sa kľúčové diela a teoretické koncepty. Je inšpiratívna a ambiciózna, čo sa týka celkového prehľadu. Každá kapitola reprezentuje tematiku, ktorej by sa dala venovať samostatná práca. Kniha je podnetná a poskytuje čitateľovi zdroje a tipy pre ďalšie štúdium. Predstavuje antropológiu ako súčasť štúdia cestovného ruchu, turizmu, ľudskej mobility. Zároveň v nej nájdeme prehľad existujúcej spoločenskovednej, najmä antropologickej literatúry o turizme. Cestovný ruch a turizmus nie sú len zdrojom financií, ale aj prostriedkom kultúrnej výmeny. Autorka v závere predpokladá, že antropológia turizmu bude zohrávať čoraz väčšiu rolu pri premenách súčasného sveta. S tým samozrejme súvisí aj nárast celkového počtu turistov vo svete, čo pravdepodobne prinesie aj nové podnetné zdroje pre ďalší výskum.

LITERATÚRA

Barley, N. (2010). *Antropologie se nepočítá mezi nebezpečné sporty*. Kutná Hora: Tichá Byzanc.

Benedict, R. (1939). Edward Sapir. *American Anthropologist*, *41*(3), 465–477.

Benedict, R. (1999). *Vzory kultúry*. Bratislava: Kalligram.

Cohen, E. (1972). Toward a Sociology of International Tourism. *Social Research: An International Quarterly*, *39*(1), 164–182.
Cohen, E. (1988). Authenticity and Commoditization in Tourism. *Annals of Tourism Research*, *15*(3), 371–386.
Ďurigová, N. (2004). Medzikultúrna komunikácia. Aktuálne problémy a možnosti riešenia. *Acta Culturologica*, *14*. Bratislava: Peter Mačura – PEEM.
Eriksen, T. H. (2019). Předmluva. In: B. Půtová, *Antropologie turismu*. Praha: Karolinum (s. 8–10).
Hanovská, L., Hroníková, L., a kol. (2013). *Člověk a strach. Strach v antropologických perspektivách*. Praha: Togga.
Irvine, J. I., Sapir, E. (Rec.&Ed.) (2002). *Edward Sapir. Pychology of Culture: A course of lectures*. New York: Mouton de Gruyter.
MacCannell, D. (1973). Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings, *American Journal Of Sociology*, *79*(3), 589–603.
Mischnick, R. (2007). *Nenásilná transformácia konfliktov. Manuál pre tréning trénerov*. Bratislava: PDCS.
Mintz, S. (1977). Infant, Victim and Tourist: The Anthropologist in the Field. *Johns Hopkins Magazine*, *27*, 54–60.
Palatková, M. (2011). *Mezinárodní cestovní ruch*. Praha: Grada.
Půtová, B. (2019). *Antropologie turismu*. Praha: Karolinum.
Soukup, M. (2014). *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. Praha: Karolinum.
van den Berghe, P. (1994). *The Quest of the Other: Ethnic Tourism in San Cristobal, Mexico*. Seattle: University of Washington Press.

Elektronické pramene:
https://refugeesmigrants.un.org/migration-compact, citované 2.12.2019.
https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html, citované 2.12.2019.

ZDENKA MECHUROVÁ,
Katedra kulturológie Filozofickej fakulty UKF v Nitre

TOMÁŠ HRÁBEK:
Smrť na Facebooku
[Death on Facebook]
Edícia Pod lupou, 1. zväzok. Akadémia, 2019, 191 s.

Vydavateľstvo Akadémia vydalo svoju tretiu publikácia na vskutku nevšednú tému. Autor Tomáš Hrábek, ktorý študoval digitálne médiá a sociológiu na Masarykovej univerzite v Brne, sa zaoberá smrťou a smútením z perspektívy sociálnych sietí. Správanie sa ľudí pri úmrtí človeka, ich reakcie na smrť, smútočné rituály, patria zaiste k základným výskumným témam v humanitných a sociálnych vedách. Avšak výskum, ktorý Hrábek spravil a ktorého výsledky zhrnul do knihy, je v mnohom objavný. Prináša poznatky o spomínaní na zosnulého v online priestore a o možnostiach, ako sa možno vyrovnať so smrťou prostredníctvom digitálnych technológií. V čom je trúchlenie v online priestore iné? A do akej miery je iné oproti praktikám smútenia za pozostalými v minulosti? Pomáhajú sociálne siete modernému človeku vyrovnať sa s vlastnou smrteľnosťou a smrťou iných? Aké sú motivácie pozostalých smútiť na Facebooku, teda verejne a online?

Hrábek zameral svoje bádanie dvoma smermi. Najprv skúmal, ako reagovali ľudia na Facebooku na smrť verejne známej osobnosti. Sústredil sa na prípad tragického skonu populárneho hokejistu Pavla Demitru. Druhý výskum robil v prostredí menších skupín, ktoré sa vytvárali okolo facebookových profilov zomretých.

Výsledná publikácia je určená čo najširšiemu okruhu čitateľov, čomu je prispôsobený aj štýl aj jazyk. Autor píše pútavo a živo, jeho text nie je zahltený vedeckou terminológiou, to však neznamená, že nie je odborný. Hrábkovi sa podarilo napísať hodnotnú a obsažnú knižku pre každého záujemcu. Ako sám dodáva, stalo sa tak aj vďaka výbornej spolupráci s redaktorkou Zuzanou Sekerákovou Búrikovou a pomocou ďalších priateľov, ktorých vymenúva na konci knihy (s. 183–184).

V úvodnej časti autor prináša niekoľko tém a pojmov, okolo ktorých sa v sociológii (a nie len v tejto vednej disciplíne) rozvíjajú výskumy smrti. Rozmýšľa nad centrálnou pozíciou smrti vo formovaní ľudskej spoločnosti, opierajúc sa

o myšlienky Petra L. Bergera (2018). Tu prichádza upozornenie na skutočnosť, ako môže smrť – napríklad úmrtie významnej osobnosti – spôsobiť ohrozenie spoločnosti, vyvolať spoločenskú mobilizáciu. Ako príklad autor uvádza masové protesty po smrti Jana Kuciaka a jeho snúbenice Martiny Kušnírovej, ktoré viedli k politickým zmenám.

V spoločnosti sú to však najmä náboženstvá, ktorým „patrí smrť". Boli a pre mnohých ľudí na Slovensku, v Európe aj na iných kontinentoch zostávajú dodnes autoritami, ktoré vykladajú význam smrti. Zároveň poskytujú vhodné aktivity (pohreb, trúchlenie, spomínanie), pomocou ktorých pozostalí čelia úmrtiu blízkej osoby. Autor píše aj o ďalších možnostiach, ktoré poskytuje spoločnosť pri skone blízkych. Je to nielen zomknutie sa sociálnych skupín v čase smútku okolo pozostalých, spoločné vzoprenie sa strachu, či bolesti, ale aj každodennosť, ktorá dáva zabudnúť ľuďom na ich smrteľnosť.

Hrábek oboznamuje čitateľov s názormi, ako sa menili postoje k smrti v tradičnej, modernej a postmodernej spoločnosti. Opiera sa o názory sociológa Tonyho Waltera (1994), podľa ktorého možno sledovať tri základné postoje. Hlavným rozlišovacím kritériom sa stáva, kto bol alebo je autoritou, ktorá má právo odpovedať na otázky smrti. V tradičnej spoločnosti autoritou boli náboženstvá a komunity čelili smrti spoločne a z veľkej časti vo verejnom priestore. V modernej spoločnosti úlohu prevzali medicínske autority, umieranie sa presunulo do zvláštnych priestorov, smútenie z verejného prevažne do súkromného priestoru. Postmoderné spoločnosti nemajú všeobecne uznávanú autoritu, ktorá by určovala rituály a postoje. Zostáva na každom človeku, aby si zvolil svoje vlastné. Postmoderná doba mu na to poskytuje nepreberné množstvo informácií, medicínskych, filozofických, náboženských a iných názorov, o ktoré sa môže oprieť.

V úvode vysvetľuje autor i sociologické pojmy ako „správna" a „nesprávna" smrť a ďalšie označenia, ktoré vyjadrujú ľudské postoje k nej: hrdinská, romantická, zaslúžená, mučenícka smrť a iné. Taktiež objasňuje rozdiel medzi biologickou a sociálnou smrťou, čiže medzi fyzickým ukončením života jednotlivca a akceptovaním jeho smrti podľa kultúrnych hodnôt i zvyklostí príslušnej spoločnosti. Inak povedané, ide o moment, odkedy pre spoločnosť prestane byť živou osobou a sociálnym aktérom. Ukazuje pritom na príkladoch z rôznych historických období a kultúrnych spoločenstiev, že biologická a sociálna smrť sa vôbec nemusia prekrývať.

Tieto úvodné úvahy pomáhajú čitateľovi, aby lepšie chápal a s väčším porozumením čítal dve hlavné kapitoly. Prvá nesie názov *Rituály* a venuje sa nešťastnému úmrtiu hokejovej legendy Pavla Demitru. Je to príklad nesprávnej smrti človeka na vrchole síl, ktorý sa stal obeťou leteckého nešťastia. Názov kapitoly zároveň odkazuje na kľúčové otázky tejto časti: ako sociálne skupiny môžu prejavovať smútok nad smrťou blízkeho? Aké aktivity môžu spraviť? Ako sa majú a nemajú správať, aké pocity prejavovať, kedy a čo majú hovoriť a kedy radšej mlčať? Hrábek vysvetľuje zrozumiteľne, čo sú to rituály a načo ich ľudia majú. Oboznamuje čitateľov s názormi Émila Durkheima (2002) na rituály, ozrejmuje, ako obrady môžu ľuďom pomôcť, v čom môže byť ich regulačná i ozdravná úloha. V závere vyslovuje názor, že „... hoci sa s postupom času podoby smútočných rituálov menia, plnia rovnaké funkcie" (s. 66). Nasleduje rozbor kondolenčných stránok na smútenie za Pavlom Demitrom. Autor ukazuje, ako prebieha proces vytvárania symbolu, v ktorom sa projektujú ideály a mýty spoločnosti. Posky-

tuje vysvetlenia, prečo komunikácia, odohrávajúca sa na Facebooku, môže viesť ku konfliktom a o aké druhy konfliktov ide. Hrábek vidí kolektívne trúchlenie na Facebooku ako isté pokračovanie tradičných smútočných rituálov. Tie však mali pôvodne náboženský základ. Oproti tomu kolektívne smútenie na Facebooku sa neopiera o autoritu cirkvi ani o inú autoritu, ale vychádza z iniciatívy a aktivity jednotlivcov „obyčajných" ľudí, ktorí cítia potrebu združiť sa. V tom (a nielen v tom) sú spojenia medzi smútočnými rituálmi naprieč vekmi.

Druhá časť knihy sa nazýva *Spomienky* a sleduje, aké úlohy môže plniť facebookový profil po smrti jeho majiteľa. Autor skúmal, prečo ľudia naďalej píšu odkazy zomrelému a ako to vplýva na spôsoby trúchlenia. Hrábek sa najprv venuje pojmu kolektívna pamäť, oboznamuje čitateľov s názormi Jana Assmanna (2001) a ďalších odborníkov. Následne sa zamýšľa nad trvácnosťou digitálnych médií a zároveň otázkou, v čom môže byť smútenie na Facebooku jednoduchšie, rýchlejšie aj praktickejšie. Potom uvádza šesť najrôznejších príbehov smútenia na facebookovom profile zosnulého. Zámerne nerozoberiem tieto príbehy podrobnejšie, nechcem čitateľov obrať o ich pútavosť. Príbehy poslúžili Hrábekovi na to, aby podal informácie o spravovaní profilov zomrelých zo strany Facebooku („zvečnenie" profilu, zmazanie, zablokovanie obsahu atď.). Sledoval, ako sa menila funkcia profilu v čase: najprv to bol informačný kanál o úmrtí majiteľa profilu, potom miesto trúchlenia, nakoniec priamy dialóg so zomrelým (určený pre pozostalých) a posmrtné konštruovanie jeho identity – takej, akú si ju chcú pozostalí zachovať. Autor uvádza opakujúci sa názor viacerých respondentov, že Facebook im poskytol možnosť spomínať na zomrelého spontánne a bezproblémovo, lebo si mohli kedykoľvek vyvolať jeho podobu a slová. Prínosné sú postrehy autora o konfliktoch medzi návštevníkmi profilov ohľadom spôsobov trúchlenia a neskoršieho vytvárania, ba aj premeny identity zosnulého.

V *Závere* Hrábek celkovo vyzdvihuje úlohu Facebooku ako média, ktoré umožňuje kolektívne trúchlenie. Upozorňuje na skutočnosť, že Facebook môže byť pre mnohých užívateľov prvým miestom, kde prídu do kontaktu so smrťou. To ich môže podnietiť, aby uvažovali o skone blízkych i svojom vlastnom. Autor však ukazuje obe stránky jednej mince: smrť na Facebooku sa dá sledovať ako pokračovanie tradičných rituálov (o príklady nie je v knihe núdza), ale rovnako ako prevratná zmena v spôsoboch vyrovnávania sa so smrťou.

Na koniec oceňujem kvalitnú edičnú prácu redaktorky Zuzany Búrikovej Sekerákovej i grafické spracovanie knižky, ktoré je pútavé a vtipné. Autorovi i vydavateľstvu Akadémia sa podarilo vytvoriť skvelú knihu na neľahkú tému pre najširšie publikum.

LITERATÚRA

Assmann, J. (2001). *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturach starověku*. Praha: Prostor.

Berger, P. L. (2018). *Posvátný baldachýn: základy sociologické teorie náboženství*. Brno: Barrister & Principal.

Durkheim, É. (2002). *Elementární formy náboženského života*. Praha: Oikúmené.

Walter, T. (1994). *The Revival of Death*. London: Routledge.

GABRIELA KILIÁNOVÁ,
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave

SERHII PLOKHY:
Černobyl. Historie jaderné katastrofy
[Chernobyl: The History of a Nuclear Catastrophe]
Jota, Brno 2019, 400 s.

Předkládaná publikace ukrajinského historika zaměřeného převážně na dějiny východní Evropy a Ukrajiny mapuje na 400 stranách rozsáhlou oblast problematiky týkající se havárie jaderné elektrárny v Černobylu. Toto dílo, ověnčené v roce 2018 cenou Bailie Gifforda za nejlepší anglicky psanou literaturu faktu, spatřilo světlo světa krátce po znovuoživení zájmu a konání vzpomínkových akcí u příležitosti třicátého výročí největší environmentální katastrofy s dalekosáhlými společenskými důsledky, která se odehrála dne 26. dubna 1986 na území bývalého Sovětského svazu. S uplynutím třiceti let od nejhorší jaderné havárie se pojí i další události – došlo k částečnému uplynutí poločasu

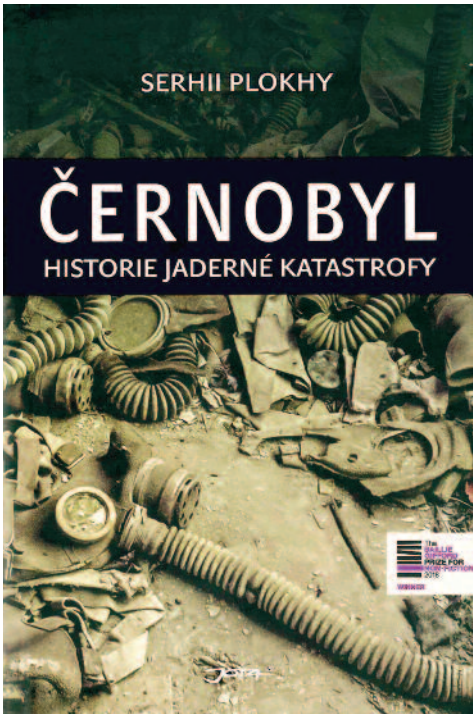

rozpadu často skloňovaného a obávaného cesia-137 ovlivňujícího lidské tělo prostřednictvím vnějšího a vnitřního působení a nad netěsnící betonový sarkofág chránící torzo čtvrtého reaktoru byl nasunut nový a hermeticky uzavřený ochranný kryt. Z postižených oblastí však bude cesium-137 postupně vylučováno další stovky let a řada dalších radioaktivních izotopů zůstane v zasažených regionech s největší pravděpodobností po tisíce let, možná už navždy. Životnost nového krytu je odhadována na dalších „pouhých" 100 let. I proto je třeba se spolu s tímto neradostným, dnes už bezmála čtyřiatřicetiletým výročím neustále ohlížet a vzpomínat na události spojené s dvousečnou zbraní technologického pokroku, spojeného s lidským umem, ale i lidskou nedokonalostí. Následná likvidace reálných i potenciálních následků je pak několikageneračním během na dlouhou trať. A možná také proto se Černobylu, přilehlé Pripjaťi a jejich okolí, které jsou nově přezdívány jako muzeum komunismu, největší evropská přírodní rezervace (Mycio, 2005) či novodobé Pompeje, do nichž míří od roku 2011 turisté z celého světa (Johnson, Ludwig, 2014), věnuje celá řada autorů, mimo jiné i autor zde recenzované publikace, profesor ukrajinských dějin na Harvardské univerzitě, Serhii Plokhy (2018).

Přestože vydání české verze publikace může svým na první pohled křiklavě kolorovaným vzezřením, které ještě umocňuje podtitul na zadní straně přebalu *O Černobylu bez cenzury* následovaný souslovím *Co jste ještě nevěděli*..., budit nedůvěru či pochybnosti o fundovanosti informací v knize obsažených, je nutno hned zkraje vyzdvihnout autorovu precizní práci s prameny. Jejím výsledkem je pečlivě odkazovaný text s poznámkovým aparátem a přehledným seznamem citované literatury. Textem pak prolíná nejen jeho odborná akademická zkušenost, ale také osobní zainteresovanost coby dobového svědka událostí, neboť v době havárie žil s rodinou na Ukrajině necelých 500 km po proudu Dněpru od poškozeného reaktoru. Díky zpřístupnění a vytěžení rozsáhlých, donedávna zapovězených archivních fondů obsahujících soudobé dokumenty vydané tehdejší komunistickou stranou a vládní garniturou připomíná jeho text místy široké menu ideologických absurdit servírovaných běžnému občanovi i některým představitelům stranických špiček na kusu rezavějícího plechu spíše než na stříbrném podnose. A je to právě kombinace relativně nových archivních záznamů, využití zdrojů orální historie a dalších historických dokumentů spolu se čtivou formou, co činí tuto publikaci vydařeným počinem.

Publikace je rozdělena do šesti na sebe navazujících celků nazvaných podle popisovaných a po sobě jdoucích událostech následovně: Pelyněk, Inferno, Na vrcholku sopky, Neviditelný nepřítel, Zúčtování, Nová doba. Text je dále rozčleněn do 21 drobných podkapitol s fotografickou dokumentací a jednoduchými grafickými ilustracemi k vysvětlení technických detailů popisovaných událostí. Autor vykresluje obraz tehdejšího dění od samého počátku, líčí situaci několik dní před havárií, popisuje politické a společenské ovzduší tehdejší doby, detailně přibližuje takřka hodinu po hodině vývoj směřující k výbuchu čtvrtého reaktoru jaderné elektrárny i bezprostřední příčinu celé havárie a podrobně též mapuje jednotlivé kroky směřující k nápravě, včetně podrobných technických postupů. To vše činí srozumitelným jazykem přístupným laické veřejnosti, které je publikace také směrována a která ocení čtivou formu lehce plynoucího textu. I přesto se do-

mnívám, že díky podrobnostem získaným využitím dobových archiválií by si mohla kniha nalézt cestu i k odbornějšímu publiku.

Co do způsobu autentičnosti vyprávění a vtažení čtenáře do děje lze způsob autorova stylu psaní postavit po bok Jurije Ščerbaka (Chernobyl. Prichiny i posledstviya, orig. 1971, český překlad v roce 1990), či vynikajících děl běloruské spisovatelky Světlany Alexijevičové, držitelky Nobelovy ceny a nositelky řady dalších ocenění. Ta se ve svých biografických dílech zaměřila na prožívání obyčejných lidí v jejich každodenním životě a popis prototypu ‚sovětského člověka' vymodelovaného ideologií Sovětského svazu a především hrůzami způsobenými sovětským režimem a rozpoutanými válečnými konflikty (např. Alexijevičová, 2014, 2016). Jako klíčové dílo ve vztahu k recenzované publikaci je třeba zmínit její koláž výpovědí sestavenou z rozhovorů s přímými svědky výbuchu černobylské jaderné elektrárny z různých pozic ve společnosti a pohledem ‚obyčejného obyvatele' kontaminovaných zón a zamořených oblastí Ukrajiny a Běloruska s názvem Modlitba za Černobyl: Kronika budoucnosti (Černobyľskaja molitva: chronika buduščego, orig. 1997, český překlad např. v roce 2017). Zatímco publikaci Serhii Plokhyho lze díky poutavému stylu vyprávění, pohybujícímu se mezi vnitřkem poškozeného reaktoru, kancelářemi vládních zmocněnců a odpovědných činitelů a domácnostmi opuštěných evakuovaných zón, přečíst obratem jako naučné dílo oplývající technickými daty a precizně vycizelovanými detaily událostí, o nic méně strhující Alexijevičové dílo Modlitbu za Černobyl, které vyniká bezpochyby nezamýšlenou, ale o to více působivou drásavostí a ničím nepřikrášlenou syrovostí lidských svědectví, je třeba dávkovat po stránkách. Tento titul se také stal předlohou pro nedávno uvedenou a publicisticky oceňovanou pětidílnou miniséri s názvem Černobyl z koprodukce společností HBO a Sky, která se pokusila o podání rekonstrukce celé události. Rozdíly zde však pochopitelně jsou. Zatímco Alexijevičová využívá převážně metodu orální historie, Plokhy vystavěl svoji publikaci především na metodách archivního výzkumu, zejména na detailní analýze písemných pramenů. Zkombinoval analytickou práci s dokumentaristickým stylem, a vytvořil tak dílo spadající do literatury faktu. Podobnou kombinaci využívá ve svých dílech řada autorů, jmenujme například nedávno vyšlou publikaci autora z řad přesídlených tzv. černobylských Čechů, Vladimíra Turka (2018), který kombinuje archivní badatelskou práci spolu s orální historií, či memoárové vyprávění volyňské Češky Jiřiny Švermové-Kopoldové (2015). Společně lze tyto publikace spolu s velkým počtem dalších zahraničních publicistických a vědeckých studií a odborných děl považovat bezpochyby za cenný příspěvek k zachování paměti dob minulých a v případě publikací o Černobylu i odkazu zemřelých či přeživších obětí trpících následky havárie černobylské jaderné elektrárny.

Intencí autora bylo sepsat první ucelenou historii černobylské jaderné katastrofy od havárie reaktoru až po uzavření celého objektu na konci roku 2000, nasunutí nového krytu nad dosluhující betonový sarkofág v roce 2016 a jeho plné uvedení do chodu na jaře 2018 (s. 14). Když odhlédneme od místy uspěchaného českého překladu se stylistickými neobratnostmi a přejdeme některé informační nesrovnalosti, můžeme se ptát, nakolik své předsevzetí na stránkách svého díla naplnil. Hledisko technologických parametrů zůstává na posouzení příslušných odborníků, nicméně po literárně-dokumentační stránce se dle mého soudu, především díky zasazení děje do historického a politického kontextu se širšími společenskými souvislostmi, jedná o zdařilý počin, který by neměl skončit bez povšimnutí na pultech knihkupectví či v přihrádkách knihoven.

LITERATURA

Alexievich, S. (1997). *Chernobylskaya molitva: khronika budushchego* (*Voices from Chernobyl: Chronicle of the Future*; also translated as *Voices from Chernobyl: The Oral History of a Nuclear Disaster*. Moscow: Vremya.

Alexijevičová, S. (2014). *Doba z druhé ruky. Konec rudého člověka*. Příbram: Pistorius & Olšanská.

Alexijevičová, S. (2016). *Zinkoví chlapci*. Příbram: Pistorius & Olšanská.

Alexijevičová, S. (2017). *Modlitba za Černobyl: Kronika budoucnosti*. Příbram: Pistorius & Olšanská.

Johnson, G.; Ludwig, G. (2014). *The Nuclear Tourist. An Unforeseen Legacy of the Chernobyl Meltdown*. *National Geographic*, 10/2014.

Dostupné z: https://www.nationalgeographic. com/magazine/2014/10/chernobyl-nuclear-tourism/. Navštíveno: 22. 1. 2020.
Mycio, M. (2005). *Wormwood Forest: A Natural History of Chernobyl*. Washington, D. C.: Joseph Henry Press.
Plokhy, S. (2018). *Chernobyl: The History of a Nuclear Catastrophe*. New York: Basic Books.
Scherbak, J. (1971). *Chernobyl. Prichiny i posledstviya*. Moscow.
Ščerbak, J. (1990). *Černobyl*. Praha: Práce.
Švermová-Kopoldová, J. (2015). *Deníček spojařky*. Praha: Národní archiv.
Turek, V., Kovalenko, S. (2018). *České stopy na Ukrajině. Dějiny české vesnice Malá Zubovščina*. Praha: Ministerstvo vnitra České republiky.

VERONIKA BERANSKÁ
Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha